

СПІВ І МОВЛЕННЯ ЯК ДЗЕРКАЛО АНТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

О.Г. Стахевич, доктор мистецтвознавства, професор,

Сумський державний педагогічний університет ім. А.С.Макаренка

Розглядається проблема генезису мистецтва співу залежно від особливостей фонетики давньогрецької мови.

Проблема виникнення співу як виду мистецтва у сучасному музикознавстві вивчається з позиції розвитку опери, яка започаткована в 1600 році виставами творів Якопо Пері (1561-1633) і Джуліо Каччіні (1550-1618) за давньогрецьким міфом “Орфей і Еврідіка”. У цих двох творах з назвою “Еврідіка” на один і той же літературний текст Оттавіо Рінуччіні (1563-1621) автори ставили за мету відтворити манеру співу і особливості давньогрецької трагедії. Ця ідея була втілена в жанрі пасторалі, який на рубежі епох пізнього Відродження і Бароко був поширений у театральній культурі Італії і найкраще відповідав задумам авторського колективу – учасників Флорентійської камерати графа Джованні Барді (1534-1612), а згодом Якопо Корсі. Відтворення виконавського стилю давньогрецької трагедії в жанрі пасторалі отримало назву *Stile rappresentativo* і відкрило нові шляхи розвитку музичного мистецтва в епоху Бароко.

Але виникають питання, яким було мистецтво співу в епоху античної культури, яка манера сценічного мовлення співвідноситься з давньогрецькою трагедією, як вона формувалася і на яких засадах? Мета статті – відтворити особливості давньогрецької мови, техніки віршування, які стали основою формування співу як мистецтва. Саме літературне і повсякденне мовлення і сценічний спів віддзеркалюють словесну й виконавську культуру давньогрецької античності від епохи виникнення літературного епосу до раннього Середньовіччя, коли відбулися значні зміни в мовах європейського континенту через розвиток християнської літератури. Такий ракурс дослідження відомих літературних джерел античності пропонується вперше.

В основі співу людини лежить голосова функція організму, пов’язана з мовленням, акустичними особливостями фонетики мови. Професійний спів людини проявляється по-різному, залежно від виду музичного мистецтва, жанру, стилю та манери виконання. Типологія співу як виду творчої діяльності може бути такою: хоровий спів, ансамблевий спів, сольний спів. Спів у ту далеку давнину мав прикладне, допоміжне значення. Розвиток співу залежав від розвитку мовлення, літератури й музики. Спів виконував функцію зв’язку поетичного слова і музики, функцію озвучування тексту голосом людини. Яким саме був спів того часу докладно невідомо.

Мовою епічної поезії, найвищий ступінь розвитку якої припадає на IX-VIII ст. до н.е., став іонійський діалект, що сформувався на більш ранніх традиціях еолійських співаків-аедів, професійних виконавців жанру епічних пісень з міфологічним змістом. Епічна пісня виникла у творчості аедів на основі грецької фольклорної пісні долітературної (“догомерівської”) епохи. Співаки-аеди були носіями словесного і співацького мистецтва в епоху, коли письмової літератури не існувало.

Перехід від фольклору до професійної літературної творчості найчастіше здійснювався у сфері героїчного епосу, який сприяв формуванню літературної мови. Літературна мова відрізнялася від повсякденного мовлення, що є закономірністю розвитку кожної мови. Літературна мова протиставлялася повсякденному мовленню і орієнтувалася на передачу канонізованої традиції, а не на відбиття дійсності [6, с. 309]. Сама фонетика давньогрецької мови, її особливості сприяли розвиткові мистецтва співу аедів. Склади у словах відрізнялись різною протяжністю вимови: одні були довгі за звучанням, інші короткі. Довгіклади вимовлялися удвічі протяжніше, ніж короткі, зі значним підвищенням звучання, що сприяло розвиткові мелодійного інтонування, близького до співу слова. Чергування певної кількості довгих і коротких складів створювало у свою чергу основу для музичного ритму. Мовний наголос міг мати висхідну, низхідну чи

ускладнену з переломом на середині інтонацію. Різне поєднання довгих і коротких складів без впливу на нього мовного наголосу визначається в теорії літератури поняттям “метр”. Тому давньогрецька повсякденна мова і літературна мова епічної поезії мали плавну мелодико-інтонаційну і метроритмічну основу, що сприяло розвитку голосової імпровізації професіональних співаків-аедів і виникненню так званої монодії, а згодом і монодійної поезії на відміну від хорової. Саме монодія була основою плавного, неспішного співу аедів. Її можна вважати прототипом сучасного legato, оперного кантиленного співу. Зміни в давньогрецькій мові відбулися лише в III-IV ст. н.е., коли утвердився експіраторний наголос, тобто наголос силою виштовханого струменя подиху, через що поезія, віршування перейшли на тонічну систему, яка застосовується донині [Радц, 22]. Можна вважати, що спів і музика виникли у процесі мовотворення ранніх епох розвитку європейської цивілізації. У сучасній музиці метроритм визначається розміром такту як найменшого елемента графічного зображення музичного звучання (дві четвертні, три четвертні ноти у такті, тощо).

Аед вибирав пісні невеликого розміру на сюжети про богів та героїв, час від часу акомпанував на лірі, формінгі чи кіфарі, співав за “божественним натхненням”, тобто імпровізував пісні, а не виконував готові твори із закріпленим текстом, виступаючи і в якості поета – автора виконуваної пісні. Саме ця обставина – імпровізація на тему – була основою літературно-музичної творчості аедів. Співак не повторював готових пісень, а відтворював, маючи в запасі багатий арсенал “типізованих зворотів”: традиційних ситуацій, описів, порівнянь, епітетів та інших характерних для епіки формул. Аеди сприяли розвитку сольного виконавства під акомпанемент ліри чи кіфарі.

Аеди були попередниками виконавців поеми “Одіссеї” – рапсодів, які декламували її в літературну епоху. Перші відомості про них відносяться до VI ст. до н.е. – доби Солона та Пісістрата, коли в Афінах було встановлено регулярне виконання поем Гомера. Якщо аеди були імпровізаторами, то рапсоди – “зшивали” пісні із закріпленим текстом в один твір, формуючи цикл готових пісень, і були здебільшого виконавцями готових поем. Рапсоди – також мандрівні співаки – відокремили процес виконавства від процесу літературної творчості. Виконавство у рапсодів інколи мало форму змагання. Ліра чи інший інструмент був уже непотрібний. Декламація поеми супроводжувалась жестикуляцією. Однак виконання завжди зберігало наспівний характер, тобто декламація була мелодійною, музично-інтонаційною з метро-ритмічною основою, зважаючи на закономірності фонетики мови. Ці елементи читання поезії зберігаються і в сучасному мистецтві актора – майстра літературного читання.

Поеми Гомера створені приблизно IX-VIII ст. до н.е. і написані гекзаметром. Грецька віршова система основана на різниці протяжності (“кількості”) складів – коротких (⊔) і довгих (–). Саме упорядковане чергування довгих і коротких складів складає грецький вірш (у сучасних мовах – це упорядковане чергування наголошених і ненаголошених складів, тобто згадувана вже тонічна система). Наголос у давньогрецькій мові був, але його особливість не в наголосі, тобто підсиленні голосу, а в його звуковисотному інтонуванні – підвищенні звучання голосу, що створює мелодійну основу декламації рапсода і наспівний характер виконання людським голосом. Отже, давньогрецька мова була вокально-інтонаційною.

Гекзаметр складається з шести стоп. Перший склад кожної стопи довгий (–) і утворює підвищення звучання голосу; інтонаційне зниження утворюється двома короткими складами (⊔⊔) або одним довгим (–). Стопа буває дактилічною (– ⊔⊔) або спондеїчною (– –). Варіація дактилів і спондеїв надає античному гекзаметрові значної гнучкості і ритмічного багатства. Вірші з переважанням спондеїв, тобто численністю довгих складів, виконуються в повільнішому темпі, ніж вірші з чистими дактилями. Ці темпові властивості віршів використовуються для повільного опису важливої події чи змалювання легкого руху, швидкості. Суттєвою в ритмі гекзаметра є цезура – обов’язковий слогоподіл усередині третьої чи четвертої стопи. Цезура розділяє вірш на

дві частини, але створює відчуття єдиного цілого. Сприйняти епічний вірш можна тільки при голосному читанні, на що й був розрахований гомерівський епос. Починаючи з рапсодів грецька художня література розрахована на читання у голос. Рима в гомерівському епосі відсутня. Ці закономірності давньогрецької мови і літературної творчості визначали генезис монодичного (в сучасному розумінні – сольного) співу. Таким чином, античний гекзаметр є прообразом мелодії, яка складається з двох фраз – елементами музичного формотворення в декламаційному співі гомерівських поем – і удосконалює античну монодію та її манеру виконання. Монодія відбиває особливості мовлення і властивості давньогрецької літературної мови. Формула співу – манера плавного виконання епосу голосом співака. Спів у цю епоху був імпровізаційним і не мав фіксованого звуковисотного рівня розвитку мелодії. Тому класифікація співацьких голосів (високих, низьких) нам невідома. Професійними співаками були переважно чоловіки.

У наступну епоху VII-VI ст. до н.е., елементи мистецтва співу проявляються у провідному літературному жанрі – ліричній пісні. Поняттям “лірика” характеризуються невеликі поетичні твори, в яких передаються особисті почуття і настрої автора. Термін “лірика” був створений пізніше, у добу олександрійських філологів (III ст. до н.е.). Він замінив собою термін “меліка” (від *melos* – “пісня”) і застосовувався до пісень, які виконувалися під акомпанемент струнного інструмента, особливо семиструнної ліри (звідси: лірика). Ліричну поезію в ту давнину і не уявляли у відриві від співу, музичного акомпанементу, а інколи й танцювальних рухів. Тому автор був одночасно поетом, композитором, співаком, хормейстером. Мелодії ліричних поезій не збереглися. Але про них можна говорити, як пише літературознавець С.І. Радциг, зважаючи на поетичні розміри [11, с. 112]. В античність жанри поділяли за характером їх виконання. Це пояснюється тим, що жанри і їх стилістика залежали від певних поетичних розмірів і певного музичного супроводу, і від збереження зв'язку пісенного змісту з традиційним ритмомелодійним типом пісні та характером її виконання.

За античною класифікацією, окремою групою жанрів були елегія і ямби, які декламувалися під акомпанемент флейти, та меліка, або лірика у вузькому значенні цього слова, що мала музично-вокальний характер виконання. Лірика поділялася в основному на дві категорії: монодичну лірику, яка виконувалася окремим співаком-солістом, і хорову лірику. Жанри розвивалися цілком самостійно і дуже рідко взаємодіяли, взаємовпливали чи схрещувалися між собою. Зовнішніми ознаками жанрів були особливі розміри будови віршів, які впливали на ритм (зміна довгих і коротких складів слова) з певною швидкістю руху, мелодійне інтонування складів (довгих, коротких, ударних), формуючи вокальну манеру виконання. Це – регулярне чергування гекзаметра з пентаметром, що створював двовірш елегії з обов'язковим акомпанементом флейти; ямб (⊔) або трохеї (хореї: – ⊔), триметр (⊔ ⊔ | ⊔ ⊔ | ⊔ ⊔), що характерний жанру ямба, тетраметр. Ці розміри розглядаються як різні мелодичні будови віршів, а не як ритм на ударній основі у сучасному розумінні, які у процесі виконання створюють атмосферу співу через чергування довгих і коротких складів слова з характерною для розміру швидкістю.

Зважаючи на високий ступінь залежності співу поезії від мовлення і фонетики літературної мови, мелодико-інтонаційна сфера музики була невеликого діапазону і невисокої теситури звучання, що визначало музично-естетичні якості процесу співу. Авторами творів у цих жанрах були часто не професійні співаки, як аеди і рапсоди, а люди політичної діяльності, відомі діячі епохи – Каллін з Ефесу і Тіртей зі Спарти (VII ст. до н.е.), їх сучасник Архілох з острова Фасос, іонієць Мимнерм, афінський законодавець Солон. Найвизначніші представники монодичної лірики в першій половині VI ст. до н.е. – Алкей і Сапфо, дещо пізніше іонієць Анакреонт.

Хоровий спів через зв'язок з культом і обрядом зберігав фольклорні форми пісні і є найдавнішою формою виконавства. У хоровому співі слово було зв'язано не тільки з музикою, але й ритмічними рухами тіла. Хорові твори призначалися для виконання в обрядових, культових діях і створювалися на основі музично-вокальної єдності, яку зараз

можна уявити собі тільки приблизно через втрату музичного оформлення літературних текстів. У хоровій ліриці поезія греків досягла найвищого розквіту. У VII-VI ст. до н.е. виникли й набули поширення хорові пісні різних жанрів: дифірамб – хорова поема, культовий гімн на честь Діоніса, епінікій, в якій прославлялись переможці загально грецьких гімнастичних змагань; економій – пісня на честь певної особи; ода. У хорових піснях поет був одночасно композитором і балетмейстером. Для кожного вірша він складав нову музику. Ритм визначався не тільки словом, але й танцювальними рухами.

Авторами хорових пісень були: Алкан (друга половина VII ст. до н.е.), Аріон, сіцилійський поет Стесихор, який створював великі ліричні поеми з міфологічними сюжетами, які розспівувалися на різні мелодії. Основу композиційної структури складало поєднання двох однакових строф (строфа, антистрофа) з еподом (приспівом), який створений уже в іншому ритмі. Це вже були елементи музичного формотворення за схемою ААБ, яка одержала назву “тріада”. Класиком урочистої хорової лірики був Піндар (близько 518-442 р. до н.е.). Піндару належить думка, що “тільки дар співака зберігає в поколіннях славу героїв, і без Гомера ніхто не знав би про Ахілла” [6, с. 342]. Зберігся фрагмент мелодії вступу до піфійської оди Піндара, яку створено в дорійському ладі [8, с. 590; 10, с. 36]. Мелодія охоплює невеликий діапазон (квінту) і будується на зіставленні низхідного і висхідного плавного руху без розширення інтервалами чи стрибками. Як очевидно, хор співав в унісон, поєднаний рух різних голосів, мабуть, був відсутнім. До виникнення літературної прози в Греції всі жанри створювались на основі пісенного фольклору, тобто були залежними від мистецтва співу. Професійний спів виник і визначався як результат розвитку мелодико-інтонаційної та метро-ритмічної сфери фонетики давньогрецької літературної мови (діалектів) і мовлення.

У V ст. до н.е. основне місце в грецькому мистецтві посіла аттична (Аттика – область Греції, центром якої були Афіни) драма, тобто зображення конфлікту, дії. Слово “драма” – грецьке і означає “дія”. Цим визначається основна властивість жанру. Драмі передував розвиток літературної прози і художнього мовлення. Створюється спеціальна форма художньо-філософського викладу тексту – діалог. Виникнення драми підготували хорова лірика та елементи мимічної гри в культах і обрядах. Основними особливостями драми стають дія і діалог, тобто мимічна гра і розмова діючих осіб. Основні жанри аттичної драми – це трагедія, комедія, драма сатирів – використали досягнення хорової лірики та драматургічних елементів культу бога Діоніса (Вакха – бога творчих сил природи, сина Зевса і фіванки Семели). Поява драми спричинила розвиток театру, який поєднав у собі літературу, музику, спів, танець та сприяв розвитку мистецтва актора.

Перша аттична трагедія була спадкоємницею хорової лірики (дифірамба) і відрізнялась лише двома особливостями: 1) крім хору виступав актор, який спілкувався з хором чи з його керівником (корифеєм); актор, протилежно хорові міг покидати місце дії, міняти образ – маски і плаття, виконуючи ролі різних персонажів; на відміну від хору актор не співав, а декламував хореїчні або ямбічні вірші; 2) хор кількістю 12, а згодом 15 чоловік (у комедії 24) брав участь у грі, зображуючи групу персонажів за сюжетом, яких представляв актор. Актор був носієм динаміки гри – залежно від його повідомлення мінялись ліричні настрої хору. Феспіду приписується удосконалення масок і театральних костюмів. Але головним нововведенням Феспіда було виділення з хору одного виконавця – актора, якого називали у Греції “гіпокрит” – відповідач. Тому рання драма була певним діалогом між актором-солістом і хором. Вона “розспівувалась” і цим нагадує нам патетичну кантату, ораторію або хорові сцени опери, а не сучасну драматичну дію. Спочатку партія актора-соліста була невеликою і головна роль відводилася хору. Діалогічні частини дійових осіб за сценічним мовленням різко відрізнялися від співу хору. Зі зростанням акторської майстерності декламація акторів наближалася до форми ямбічного триметра (шестистопного вірша) – літературного розміру, близького до звичайного мовлення. Але стилістика трагедії не дозволяла перейти на повсякденну

розмовну мову. В особливо патетичних епізодах мова героя переходила в мелодекламацію і навіть у спів, перетворюючись на пісенні арії.

Процес розвитку художньої мови, мовлення супроводжував формування як літературних жанрів, так і способів їх виконавства: співу, декламації, мелодекламації, плавної монодії. Цей процес одержав своє продовження в літературній прозі, ораторському мистецтві (риториці – теорії прози), філософському діалозі Платона, поезії – теорії поезії. Розробка теорії художнього мовлення була започаткована ще в V ст. до н.е. Горгієм; у IV ст. до н.е. теорія розвивалася у працях Аристотеля (“Про поетичне мистецтво”, або інша назва – “Поетика”) і його наукової школи. Питання мовного стилю вирішували через розробку способів афективного впливу мови на слухача; приділення значної уваги ритму прозового мовлення. Антична культура прозового мовлення орієнтувалась на поетичну мову. Грецькі оратори говорили співучо, змінюючи тональність відповідно до афективного змісту промови і супроводжуючи свої слова гармонійними рухами тіла. Синкретичність слова, співу і ритмічних рухів тіла зберігалась в ораторському мистецтві як надбання минулого. Художня розробка красномовства залежала від формування ритмічної і інтонаційної сфери прози – елементів співу й голосу. Отже, мистецтво співу розвивалося під значним впливом музично-інтонаційних, ритмічних властивостей фонетики грецької мови у виконавській практиці, починаючи з епохи догомерівського епосу (співаків-аедів) до епохи класичної драми з основними жанрами трагедії і комедії (співаків-акторів).

Ораторське мистецтво використовувало спів як метод, спосіб, прийом досягнення майстерності художнього мовлення. Це мистецтво увійшло в систему виховання й освіти молоді багатьох поколінь аж до кінця античного світу, зберігаючи традиції співу, сформовані на основі ритмічних і музично-інтонаційних властивостей давньогрецької мови, в якій експіраторний наголос силою видихуваного струменя повітря і тонічна система мовлення були відсутні аж до III-IV ст. н.е. – рубежу пізньої античності – раннього християнства. У цій системі виховання і освіти філософ Платон, сучасник Демосфена, надавав великого значення музиці і співу.

Список літератури

1. Боннар А. Греческая цивилизация. Т. 1. От Иллиады до Парфенона: Пер. с фр. О.В. Волкова; Предисл. В.И. Авдиева. – М.: Искусство, 1992.
2. Ботвинник М.Н. и др. Жизнеописания знаменитых греков и римлян: Книга для учащихся. – М.: Просвещение, 1988.
3. Герои Греции в войне и мире. История Греции в биографиях Г.В. Штолля: Пер. с нем. – Скорина, 1992.
4. Гнидь Б.П. Історія вокального мистецтва: Підручник. – К.: НМАУ, 1997.
5. Грубер Р.И. Всеобщая история музыки. Ч. 1. – Изд. 2, исп. и доп. – М.: Госмузиздат, 1960.
6. История всемирной литературы. – В 9-ти т. Т. 1. – Академия наук СССР; Ин-т мировой литературы им. А.М. Горького; Отв.ред. И. С. Брагинский. – М.: Наука, 1983.
7. История зарубежного театра. Ч. 1: Театр Западной Европы от античности до Просвещения: Уч. пособие / Под ред. Г.Н. Бояджиева, А.Г. Образцовой. – Изд. 2, перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1981.
8. Ливанова Т. История западноевропейской музыки до 1789 года. – Т. 1: по XVIII век. – Изд. 2, перер. и доп. – М.: Музыка, 1983.
9. Музыкальный энциклопедический словарь / Гл. ред. Г.В. Келдыш. – М.: Сов. энциклопедия, 1990.
10. Плутарх. Избранные жизнеописания. В 2-х т. Т. 2: Пер. с древнегр.; Сост. и прим. М. Томашевской; Ил. Вл. Медведева. – М.: Правда, 1987.
11. Радциг С.И. История древнегреческой литературы: Учебник. – Изд. 5. – М.: Высш. шк., 1982.

12. Розеншильд К. История зарубежной музыки. Вып. 1: до середины XVII века. – Изд. 4. – М.: Музыка. 1978.
13. Скребков С.С. Художественные принципы музыкальных стилей. – М.: Музыка, 1973.
14. Стахевич А. Г. Искусство Bel canto в итальянской опере XVII – XVIII веков: Монография. – Х.: ХДАК, 2000.
15. Стахевич А. Г. Вокальное искусство Западной Европы: творчество, исполнительство, педагогика: Исследование. – К.: НМАУ им. П.И. Чайковского, 1997.
16. Тронский И. М. История античной литературы: Учебник. – Изд. 4, испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1983.
17. Хрестоматия по теории литературы: Уч. пособие / Сост. Л.Н. Осьмакова; вст. Ст. П.А. Николаева. – М.: Просвещение, 1982.
18. Goldschmidt H. Die italienische Gesangsmethode des XVII Jarhunderts und ihre Bedeutung für die Gegenwart (Nach Quellen jener Zeit dargest. u.erl. von Br.H.Goldschmidt. – Leipzig: Zentralantiquariat der DDR, 1978.
19. Mannstein H.F. Das System der grossen Gesangschule des Bernacchi von Bologna nebst klassischen bisher ungedruckten Singübungen von Meistern aus der selben schule. – Dresden-Leipzig: Arhold, 1835.
20. Merlin O. Le bel canto. – Paris: Julliard, 1961.
21. Reid C.L. Bell`canto: Principles and Practices.– N.-Jork: Coleman-Ross comp., 1950.

Summary

The problem of the genesis art chant is considered depending on particularities of the phonetics ancient Greek language.

Стахевич, О.Г. Спів і мовлення як дзеркало античної культури [Текст] / О. Г. Стахевич // Сучасна картина світу: інтеграція наукового та позанукового знання: зб. наук. праць. - Суми: Мрія-1 ЛТД; УАБС НБУ. - 2004. - Вип. 3. - С. 189-197.